

מיטיה פרומין, ריכב רובין, דב גביש על מפה רוסית של מפרץ חיפה (1772)

מבוא

מיפוי חופי הארץ ומעגניה על סמך מדידות מן הים הוא נושא נרחב בתולדות הקרטוגרפיה של ארץ-ישראל ועד היום לא נחקר דיו. המחקר הקיים עוסק בעיקר במיפוי שנעשה במאה התשע-עשרה,¹ אולם מיפוי החופים והמעגנים החל זמן רב קודם לכן.² בשנות השבעים של המאה השמונה-עשרה ביצעו ספנים רוסים פעולות מיפוי כאלה באגן המזרחי של הים התיכון, כחלק מפעילות הצי הרוסי בים התיכון במסגרת 'מסע הארכיפלג הראשון' (First Archipelago Expedition, וראו להלן). בדברים שלהלן נעסוק במפה של מפרץ חיפה שנוצרה על סיפונה של אחת מספינות המלחמה הרוסיות באביב 1772.

רקע היסטורי

בשנת 1769 החריף העימות הצבאי בין רוסיה לבין האימפריה העות'מאנית לכדי מלחמה של ממש, והצארינה קתרינה השנייה הורתה לשלוח כוח ימי מן הים הבלטי אל מזרח הים התיכון כדי להילחם

- 1 ב' רוזן, 'מיפוי של חוף ארץ-ישראל על ידי הצי הבריטי', קתדרה, 64 (תמוז תשנ"ב), עמ' 59-78; י' בן-ארצי, 'ניתוח מפות ימיות', קתדרה, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 183-186; Y. Jones, 'British Military Surveys of Palestine and Syria 1840-1841', *The Cartographic Journal*, 10 (1973), pp. 29-41.
- 2 J.N. Bellin, על מפות של נמלים בים התיכון באטלסים צרפתיים והולנדיים החל מראשית המאה השמונה-עשרה ראו: 'Plan de la Rade de St. Jean d'Acre a la cost de Syrie', *Le petit Atlas Maritime Recueil de Cartes de Plans Quarte Parties du Monde*, III, Paris 1764, map 18; J. Roux (Hidrographe du Roy), 'Golfe de Caiffe', *Recueil des Principaux Plans des Ports et Rades de la Mer Méditerranée Extraits de ma Carte en Douze Feuilles...*, Marseille 1764, pl. 119. למפות אלה קדמו המיפוי המפורסם של האדמירל העות'מאני פירי ראיס וקבצים של מפות בכתבי-יד המכונים במחקר בשם איסולריה (Isolaria).

שם בצי העות'מאני, להטיל מצור ימי על תורכיה ולעורר מרד ביוון.³ ואכן בקיץ 1769 הפליג כוח משימה ימי מנמלי הים הבלטי בדרכו אל מזרח הים התיכון, ובראשו הועמד הרוזן אלכסי ג' אורלוב (Orlov), ששהה קודם לכן באיטליה.⁴

ב-5 ביולי 1770, לאחר מספר קרבות, זכה הצי הרוסי לניצחון ימי גדול בהשמידו את הכוח הימי העות'מאני במפרץ צ'שמה (Çesme) שבמערב תורכיה.⁵ אחר כך התרכז רוב הכוח במצור ימי מול מיצר הדרדנלים, אך כוחות משנה שלו שייטו בחופי מצרים, סוריה והלוונט.⁶ מערכה ימית נרחבת זו נמשכה למעלה מארבע שנים (1769-1774). היא כונתה 'מסע הארכיפלג הראשון', שכן מרבית הכוח הימי חנה באי פארוס שבאיי יוון. זו הייתה הפעולה הימית הנרחבת הראשונה שביצע הצי הרוסי והיא נחשבת לאירוע חשוב בתולדותיו.⁷ אל אניות המלחמה הרוסיות שהגיעו מן הים הבלטי נספחו אניות נוספות, שברבות מהן שירתו קצינים ומלחים יוונים. אנשי ים יוונים אלה סייעו לרוסים בשל רצונם העז לשחרר את יוון מעול האימפריה העות'מאנית,⁸ ועזרתם הייתה דרושה בגלל המחסור החמור בכוח אדם ששרר בצי הרוסי.⁹ יתרונם של היוונים היה בהיכרות טובה שלהם עם נמלי מזרח הים התיכון ועם אורחות החיים של תושביו.

עלי ביי, דאהר אלעמר ופעילות הצי הרוסי בחופי ארץ-ישראל והלוונט

בפעילותם במזרח הים התיכון שיתפו הרוסים פעולה עם שני מנהיגים מקומיים שחתרו נגד השלטון העות'מאני, עלי ביי ודאהר אלעמר. עלי ביי נחטף בהיותו נער ממולדתו בקווקז ונמכר למצרים, שם החל בקריירה צבאית-מנהלית בהייררכיה הממלוכית. בשנת 1766, לאחר שנים של מאבקי שלטון הוא

3 W. Persen, 'The Russian Occupation of Beirut', *Journal of the Royal Central Asiatic Society*, 62 (1955), pp. 275-286; V.E. Bulatov & A.K. Zaitsev, 'The First Archipelago Expedition of the Russian Navy in 1769-1774', *Atlas of the Archipelago and Manuscript Charts of the First Archipelago Expedition of the Russian Navy in 1769-1774* (exhibition catalog and facsimile of the original atlas), Moscow 1997, pp. 37-43, esp. pp. 37-38. יש להעיר כי גם ברוסיה וגם ביוון הייתה מקובלת מסורת שחותה את תחילתה של ביונסיון 320 שנה לאחר נפילתה, כלומר בשנת 1773. מסורת זו, שהתבססה על חיבור ביונטי, ראתה ברוסיה את מקור הכוח שיכבוש את ביונסיון מחדש, ועוררה ציפיות גם אצל היוונים וגם אצל הרוסים. ראו: A.V. Postnikov, 'The Russian Navy as

Chartmaker in the Eighteenth Century', *Imago Mundi*, 52 (2000), pp. 79-95, esp. p. 93, nn. 34-35

R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool 1952, pp. 277-303

5 תיאור מפורט של הקרב במפרץ צ'שמה ראו: שם, עמ' 286-291; בולטוב וזייצב (לעיל, הערה 3), עמ' 39-40. יש לשים לב כי גם כאן וגם בהמשך יש הבדל בין התאריכים בספרות המחקר המערבית לבין התאריכים במקורות הרוסיים. הסיבה לכך היא כמובן הפער של אחד-עשר יום בין הלוח היוליאני, שהיה מקובל באותה תקופה ברוסיה, לבין הלוח הגרגוריאני, המקובל במערב.

6 התיעוד ההיסטורי של פעילות הצי הרוסי בחזית זו הוא רב ומפורט, ולא נרחיב כאן מעבר למאורעות הנוגעים לענייננו. ראו בעיקר: *Materialy dlia istorii russkogo flota*, XII, St. Petersburg 1888 (להלן: מקורות לתולדות הצי הרוסי).

7 בולטוב וזייצב (לעיל, הערה 3), עמ' 37.

8 A.L. Sokolov, 'Arkhipelagskie kampanii 1769-1774', *Zapiski Gidrograficheskogo departamenta Morskogo ministerstva*, VII, St. Petersburg 1849, pp. 249-250, 315; N.C. Pappas, *Greeks in Russian Military Service in the Late 18th and Early 19th Centuries*, Thessaloniki 1991

9 עקב מחסור זה במלחים הורתה הצארינה קתרינה לאורלוב לגייס אנשי ים נוצרים ביוון. ראו: מקורות לתולדות הצי הרוסי, יא, עמ' 528-529.

היה לראש הממלוכים ולמושלה של מצרים. אך הוא חתר ליותר מכך – הוא מרד בסמכות הסלטאנית העות'מאנית ואף טבע מטבעות הנושאים את שמו. באותה עת השתלט דאהר אלעמר, מושל ממוצא בדווי, על חלק ניכר מהגליל, ובין דאהר לבין עלי ביי נוצרה ברית שאימה על השלטון העות'מאני בלוונט. בסוף 1770 עלה צבאו של עלי על עזה, בראשית 1771 הוא הגיע לעכו, וביוני עלו צבאותיהם של עלי ודאהר יחדיו על דמשק וכמעט שכבשו אותה. ההתקפה על דמשק נכשלה משום שמחמד בכ, יד ימינו של עלי, מפקד צבאו ובן טיפוחיו, בגד בו, הכשיל את ההתקפה בשיאה וחזר למצרים. עלי העניש אותו והגלה אותו למצרים העליונה, אך לאחר זמן מה, בראשית 1772, הוא חזר לקהיר והשתלט עליה, ולעלי ביי לא נותר אלא לבוס על נפשו אל בעל בריתו דאהר. באפריל 1773 ניסה עלי ביי לחזור למצרים, נפצע בקרב במבואותיה ומת מפצעיו ימים אחדים לאחר מכן.¹⁰

מערכת הקשרים בין עלי ביי, דאהר ומפקדת הצי הרוסי נמשכה זמן לא קצר. כבר לאחר קרב צ'שמה שלח עלי ביי מכתב אל הרוזן אורלוב ובו ביקש לכרות ברית עם רוסיה והציע לספק לצי הרוסי מצרכים וכסף.¹¹ מכתבו נענה בנימוס אך ללא פעולה של ממש. מאוחר יותר העריכה מפקדת הצי הרוסי כי פעילותם של עלי ביי ודאהר אלעמר פוגעת באינטרסים העות'מאניים, ועל כן סייעו ספינות הצי הרוסי מספר פעמים לפעולותיהם הצבאיות,¹² שכן הגשת סיוע לשליטים מקומיים המתמרדים כנגד השלטון העות'מאני נתפסה כחלק ממשימות הצי.¹³

באחד מהאירועים הללו השתתפה ספינה שיומנה המקורי השתמר. ספינה זו נקראה 'גרציה' (Grecia), כלומר יוון.¹⁴ הייתה זו ספינת מפרש מסוג שֶׁפֶקָה¹⁵ בפיקודו של אנטון פסרו (Psaro), קפיטן יווני יליד מיקונוס.¹⁶ ספינה זו הייתה חלק מפלגה ימית בפיקודו של הגנרל אדיונט ריזו (Rizo), קצין יווני יליד סלוניקי, ששירת תחת פיקודו של אורלוב. פלגה זו שייטה מראשית 1772 מול חופי סוריה.¹⁷ באביב 1772 הפליגו ריזו ופסרו לחיפה, עגנו בה ואף ביקרו במחנהו של עלי ביי.¹⁸

10 ק"פ וולניי, מסע במצרים ובסוריה, תרגם א' אמיר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 41-47; א' הייט (הד), דאהר אלעמר: שליט הגליל במאה ה"ח, ירושלים תש"ב, עמ' 56-63, 156-168; S. Lusignan, *A History of the Revolt of Ali Bey*, 1783, pp. 93-163; A.H. Joudah, *Revolt in Palestine in the Eighteenth Century: The Era of Shaykh Zahir al-Umar*, Princeton 1987, pp. 59-62, 94-102. יש להעיר שבין המקורות השונים המתארים את האירועים הללו יש הבדלי גרסאות בסדר העניינים ובמועדי התרחשותם. יתר על כן, כבר בסוף המאה השמונה-עשרה התווכחו וולניי ולוסיניאן בפומבי על חילוקי הדעות ביניהם.

11 לוסיניאן (שם), עמ' 105-107.

12 ק"מ בוילי, זכרונות מלבנון 1839-1847, תרגם א' אבנר, ירושלים תשמ"ד, נספח III, עמ' 343-347; F. Charles, Roux, *Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe Siècle*, Paris 1928, pp. 104-108.

13 ראו למשל בהנהגותיה של הצארינה קתרינה לאדמירל ספירידוב, אחד ממפקדי השיטות של הרוזן אורלוב, במכתבה אליו, מכתב שבו התוותה בפניו בהרחבה את קווי הפעולה הראויים במערכה בים התיכון: מקורות לתולדות הצי הרוסי, יא, עמ' 372-373.

14 הידיעה על ספינה זו היא בעלת חשיבות, שכן יומן הספינה השתמר בארכיון הצי הרוסי, והוא כולל תרשימים של האיים ושל הנמלים שבהם ביקרה וכן תרשים של הפגזות ביירות. פרטים נוספים על ספינה זו ראו: מקורות לתולדות הצי הרוסי, יב, עמ' 58-59.

15 שבקה (Xebec, Shebeca), ספינת מפרש תלת-תרנית שהייתה דגם מקובל כספינת מלחמה קלה ומהירה בים התיכון במאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה.

16 A.A. Polovzov (ed.), *Russkii biograficheskii Slovar: Pritviz-Reis*, St. Peterburg 1910 (rep. 1962), p. 111.

17 אנדרסון (לעיל, הערה 4), עמ' 298.

18 סוקולוב (לעיל, הערה 8), עמ' 349-351.

מחיפה שלח ריזו שלוש מספינותיו, כולן בפיקוד קצינים ממוצא יווני, לסייע לצבאו של עלי ביי סמוך לצידון. אחר כך, בין ה-4 ל-17 ביוני, הפליגו ספינותיו של ריזו לביירות, הפגיוו אותה, נחתו בעיר וכבשו אותה.¹⁹ הכיבוש הוסר תמורת כופר בגובה המס השנתי של העיר והבטחה לציית בעתיד לפקודות הצי הרוסי. בסוף יוני 1772 הפליגו ספינותיו של ריזו לקפריסין ולרודוס, וביולי הצטרפו אל השייטת העיקרית באי פארוס.²⁰

יומן 'גרציה'

יומן הספינה המקורי של ה'גרציה', שנכתב ברוסית, על פי כל כללי הצי הרוסי, השתמר, ותצלומיו הגיעו לידינו. ב-24 במאי 1772 (על פי הלוח היוליאני, שהיה מקובל אז ברוסיה) נרשמה ביומן כניסתה של הספינה למפרץ חיפה ועגינתה. במהלך כניסתה של הספינה למפרץ, לאחר עגינתה ובמהלך יציאתה מהמפרץ ערכו נווטי הספינה סדרת תצפיות ומדידה של כיוונים אל עצמים שונים בחוף.²¹ מדידות אלה המתועדות ביומן לא אומתו ביבשה. המדידות נעשו באמצעות קוודרנט, מכשיר שבו מחולקת קריאת האזימות לארבע גזרות: מצפון למזרח, מדרום למזרח, מדרום למערב ומצפון למערב, וערכי הכיוונים מצוינים מ-0° עד 90° בכל אחד מהרבעים. זאת בניגוד לקריאת הכיוונים המקובלת, מ-0° ועד 360°. הסטייה המגנטית במדידות אלה הייתה 15°-17° מערבה מהצפון.²²

האתרים וכיווני התצפית אליהם

א. בנתיב הכניסה למפרץ, 24 במאי בשעה 4 אחר הצהריים

האתר הנצפה	האזימות המקורי	האזימות המתוקן	הכיוון לאחר תיקון הסטייה
מגדל על יד חיפה העתיקה	ZO 3°	177°	162°
עתלית (קסטרו פלגרינו)	ZW 25°	205°	190°
חורבות מנזר אליהו	ZW 19°	199°	184°
מצודה על הר במפרץ	ZO 48°	132°	117°
עכו	NO 84°	84°	69°
ראש הנקרה	NO 40°	40°	25°

19 פרסן (לעיל, הערה 3); וולניי (לעיל, הערה 10), עמ' 163-165; אנדרסון (לעיל, הערה 4), עמ' 298.

20 אנדרסון (שם), עמ' 298; סוקולוב (לעיל, הערה 8); מקורות לתולדות הצי הרוסי, יב, עמ' 58-59.

21 יומן הספינה נמצא בארכיון הצי בסנקט פטרבורג (Russian State Naval Archives), חטיבה 870, רשומה 1, תיק 1149 (להלן: יומן הספינה). הציטוט שלהלן לקוח מעמ' 290b [צד ב של דף]. אנו מבקשים להודות לגב' בוסלובה (L.I. Buslova), שסייעה לנו באיתור יומן הספינה ובצילומו.

22 הסטייה המגנטית מושפעת מגורמים רבים ומשתנה באורח בלתי רציף ממקום למקום ומזמן לזמן. ביומן הספינה

ב. במקום המעגן

האתר הנצפה	האזימות המקורי	האזימות המתוקן	הכיוון לאחר תיקון הסטייה
מצודה מתחת למנזר	ZW 85°	265°	250°
חורבות מנזר אליהו	ZW 81°	261°	246°
מסגד	ZW 71°	251°	236°
מגדל על חוף הים	ZW 68°	248°	233°
מגדל במצודה של חיפה	ZW 20°	200°	185°
מצודה על הר במפרץ	ZO 68°	112°	97°
עזירה קטנה	ZO 71° 30'	108° 30'	93° 30'
מצודה	NO 62°	62°	47°
הכניסה לנמל של עכו	NO 46°	46°	31°
הכף הלבן (ראש הנקרה)	NO 30° 30'	30° 30'	15° 30'

ג. במהלך היציאה ממפרץ חיפה, 5 ביוני בצהרי היום (12.00)

האתר הנצפה	האזימות המקורי	האזימות המתוקן	הכיוון לאחר תיקון הסטייה
חורבות מנזר אליהו	ZW 35°	215°	200°
מגדל בחיפה העתיקה	ZW 26°	206°	191°
מסגד	ZW 20°	200°	185°
העיר חיפה (החדשה)	ZW 9° 30'	189° 30'	174° 30'
מגדל בעכו	NO 72°	72°	57°

בחלקו התחתון של אותו עמוד ביומן מצוי שרטוט גס, מעין טיוטה של תרשים הנוף של מפרץ חיפה, מקצהו הדרומי-מערבי ועד עכו, ועליו מצוינים פרטי נוף שונים שנראו מסיפון הספינה, ובהם: חיפה העתיקה, מנזר אליהו הנביא, מחנהו של עלי ביי, העיר חיפה, עזירה ומבצר בחלקו המזרחי של המפרץ והעיר עכו. בציור זה שורטטו בעיפרון בקווים רכים האזימות אל פרטי נוף אלה.

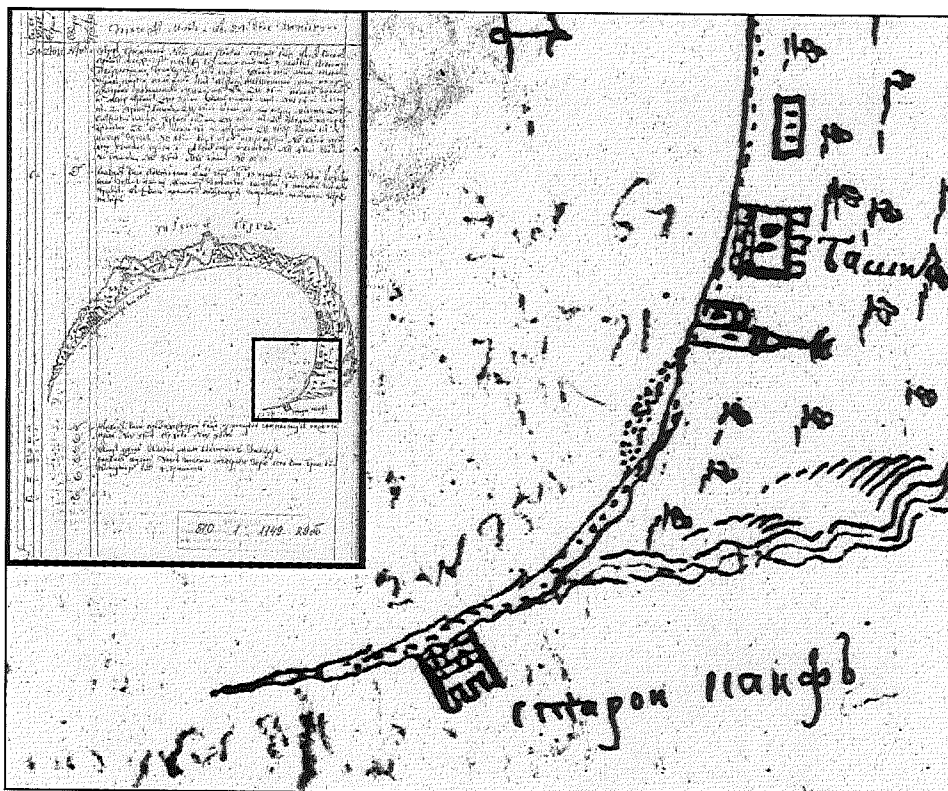
'גרציה' מצוינת סטייה מגנטית של כ-17° (WE 1.5° rumb); ראו: יומן הספינה, עמ' 29. במפת חיפה של אטלס הארכיפלג מצוינת סטייה מגנטית של 15° מערבה מן הצפון; ראו: אטלס הארכיפלג (לעיל, הערה 3), מס' 53/57.

5424020 MW...
 6...
 7...
 8...
 9...
 10...
 11...
 12...

870 1 1149 2905

בהמשך היום נרשמו מדי יום ביומו האירועים המרכזיים שהתרחשו בעשרת הימים שבהם עגנה הספינה במפרץ חיפה. האירועים החשובים היו ביקורו של הגנרל אדיוטנט ריזו במחנהו של עלי ביי וקבלת ידיעות על קרב ימי שבו הטביעו ספינות אחרות פריגטה תורכית סמוך לצידון. בצד אלה נרשמו עניינים שגרתיים כמו מזג האוויר, הטענת מזון ומים, תנועת ספינות אחרות וכדומה.

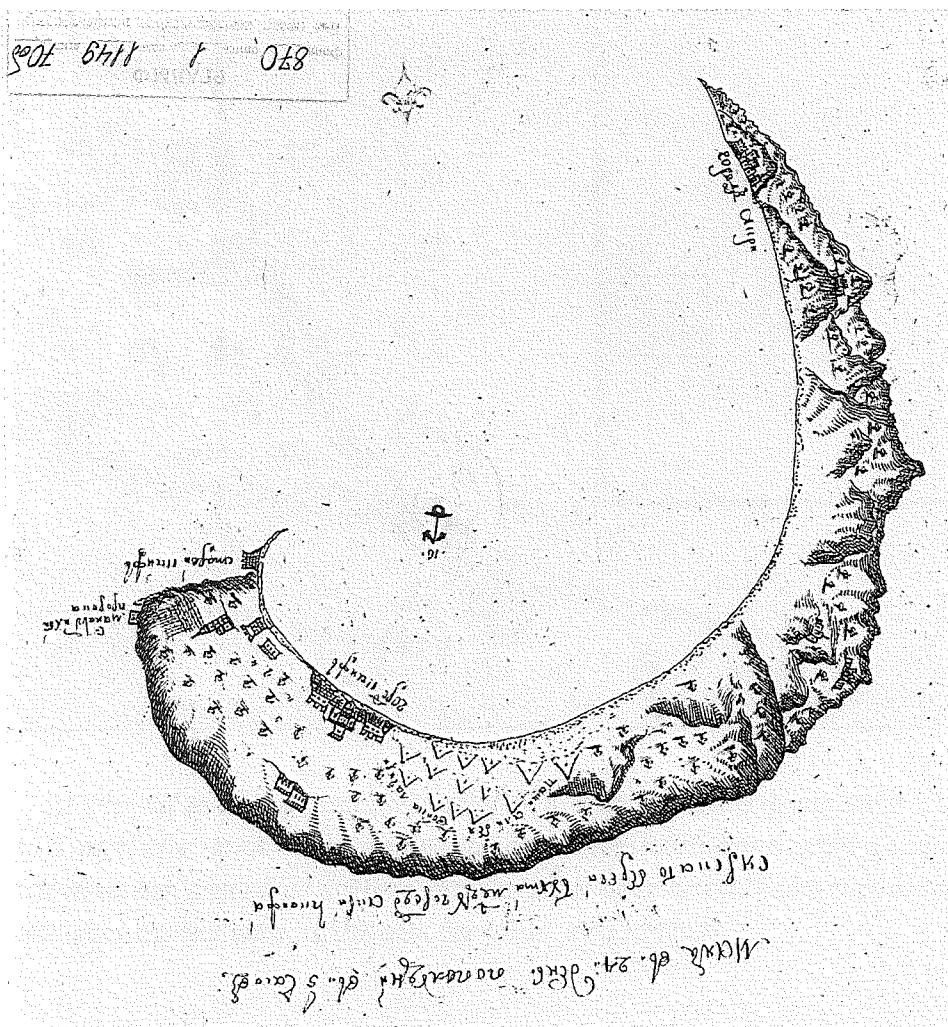
סימני העיפרון
במפת הטיוטה
ביומן 'גרציה'
(הקטע המוגדל
מסומן בריבוע)

ב-5 ביוני הפליגה ה'גרציה' ממפרץ חיפה לכיוון צידון. בהפלגה זו שהה על סיפונה זופיקר ביי, שהיה שגריר מיוחד של עלי ביי אל הרוזן אורלוב. בתיאור השיט לצידון מצויים שרטוטים נוספים המציגים את מפת החוף בקרבת צידון ואת מקום טיבועה של ספינה תורכית.²³ בסוף היום מצויות מספר מפות ששורטטו מחדש, וביניהן מפות מפרץ חיפה, צידון וביירות.²⁴

23 יומן הספינה, עמ' 35-36.
24 יומן הספינה, מפת חיפה בעמ' 70ob, מפת צידון בעמ' 70, 71-73, מפת ביירות בעמ' 74-75.

מפת 'גרציה'

כותרת המפה היא '24 במאי, 5 אחר הצהריים, מפרץ בחוף הסורי, בין הערים עכו וחיפה'. היא משורטטת כשהיא פונה דרומה. המפרץ מתואר בצורת פרסה הפתוחה לצפון ולמערב, ומקום מעגן הספינה מסומן בעוגן. בפינה הימנית נראה כף הכרמל ועליו מגדל המזוהה בכתובת 'חיפה העתיקה'. על הר הכרמל, מצוין 'חורבות מנזר אליהו הנביא', ומימין לחיפה העתיקה מצוירים שלושה מבנים שאינם מזוהים במפה בכתובות. העיר חיפה מצוירת כעיר חומה עם מגדלים, כפי

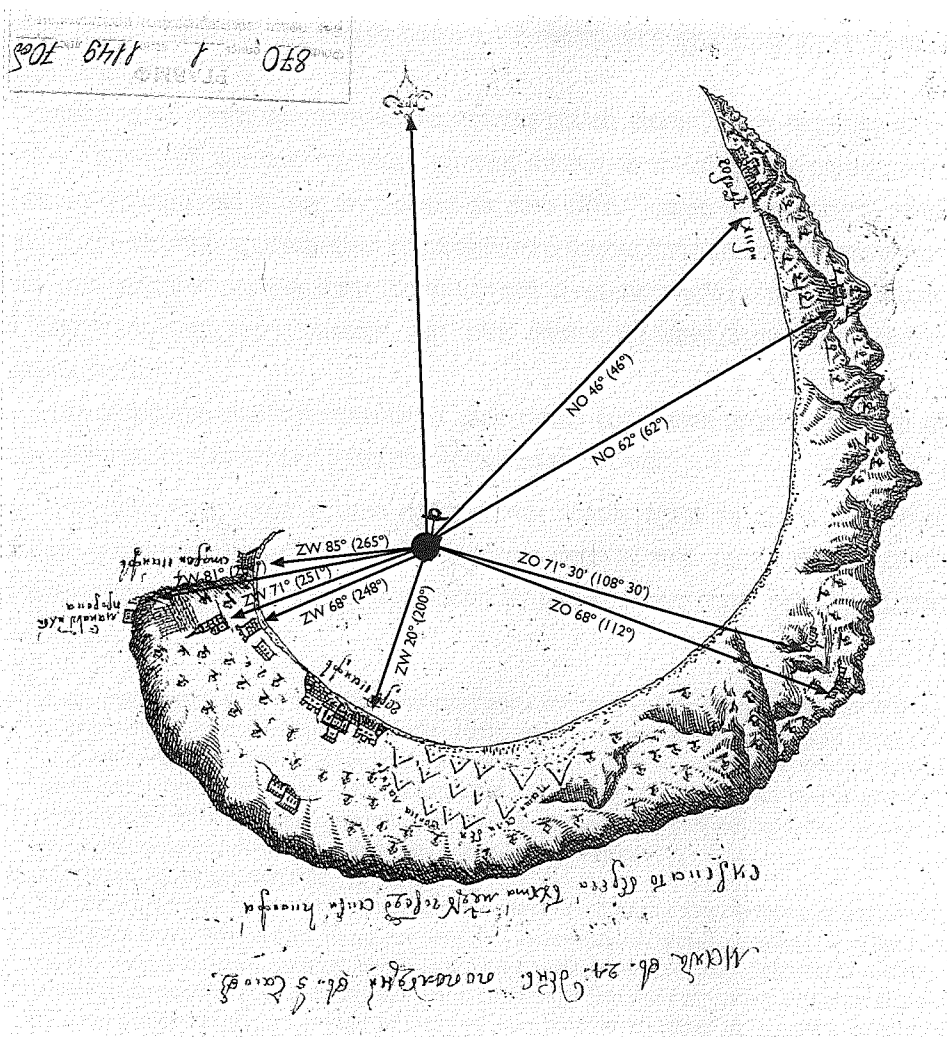
מפת מפרץ חיפה,
יומן הספינה 'גרציה'
(המפות בעמ' 162-163
מורכבות בהתאמה למפה בת
זמנו שבועמי 165)

שאכן הייתה באותם ימים, ומשמאלה, כלומר ממזרח לה, סומן 'המחנה של חיילי הפאשא עלי ביי'. ברקע נראה הר הכרמל מיוער ועליו מבנה גדול נוסף שאינו מזוהה במפורש. בצדו המזרחי של

המפרץ (בצדה השמאלי של המפה) נראים עיירה ומצודה על הר, מצודה נוספת הקרובה יותר לעכו, והעיר עכו (Acri).

מניתוח מפת מפרץ חיפה עולה כי המפה שורטטה בצורה מתוקנת על פי התצפיות שנרשמו ביומן בתאריך המקורי. כדי לבחון זאת ערכנו בתרשים שושנת רוחות את הכיוונים שנרשמו ביומן, והעתקנו למפה את מערך הכיוונים המשוחזר, ומצאנו כי הכיוונים ביומן אכן תואמים את מערך האתרים והכיוונים במפה המתוקנת.

שחזור שושנת הרוחות במפת מפרץ חיפה, יומן הספינה 'גרציה'

את אמינותה של מפת 'גרציה' יש להעריך על רקע המציאות בחיפה ובסביבותיה בזמנה. במקורות המתארים את חיפה העתיקה נאמר כי בשנת 1725 נבנו ממערב וממזרח לה שני מגדלים, שאף צוידו

בתותחיים, כדי להגן על העיר מפני התקפותיהם של פירטים, במיוחד מלטים.²⁵ אולם בשנת 1761 ציווה לאהר לחרוס את חיפה העתיקה ולבנות את העיר החדשה בנקודה מזרחית יותר, על רצועת חוף צרה למרגלות הכרמל. העיר נבנתה כשהיא מוקפת חומה ובה מגדלים אחדים. מעל העיר, על מדרון ההר, נבנה מגדל מבוצר נוסף, שכונה מאוחר יותר אלבורג' או בורג' א-סלאם.²⁶ נראה אפוא כי מפת 'גרציה' מתארת תיאור מהימן את מראה העיר חיפה ואת היחס בין חיפה העתיקה לחיפה החדשה, אם כי היא אינה מציגה את חיפה העתיקה כמקום חרב – מן הסתם משום שהתצפיות מן הים לא אומתו ביבשה. חלקו המזרחי של חוף מפרץ חיפה נראה במפת 'גרציה' כמעט ללא יישובים, למעט 'עיריה' ו'מצודה על גבעה' בצלע המזרחית של המפרץ. סמוך לעכו ומעט מדרום לה מצוין מבנה מבוצר נוסף.

שחזרנו גם את המקום שבו נערכה מדידת הכיוונים בכניסת הספינה למפרץ ואת מקום עגינת הספינה. מקומם של שני המגדלים שהגנו על חיפה העתיקה שוחזר על פי ציון מקומם במפות מוקדמות של חיפה, וזאת על סמך סדרה מגוונת של מפות כאלה.²⁷ מקומם של ראש הנקרה, מצודת עתלית ונמל עכו ידוע, ובעזרתם ועל פי מדידת האזימוטים התוזרים זיהינו את מקום המדידה הראשון ואת מקום העגינה של ה'גרציה'. משתי נקודות אלה שחזרנו את מערך הכיוונים שמדדו הנוטים של ה'גרציה' לאחר תיקון הסטייה המגנטית, וכך יכולנו להשלים את שחזור מערך התצפית המקורי במפה מודרנית.

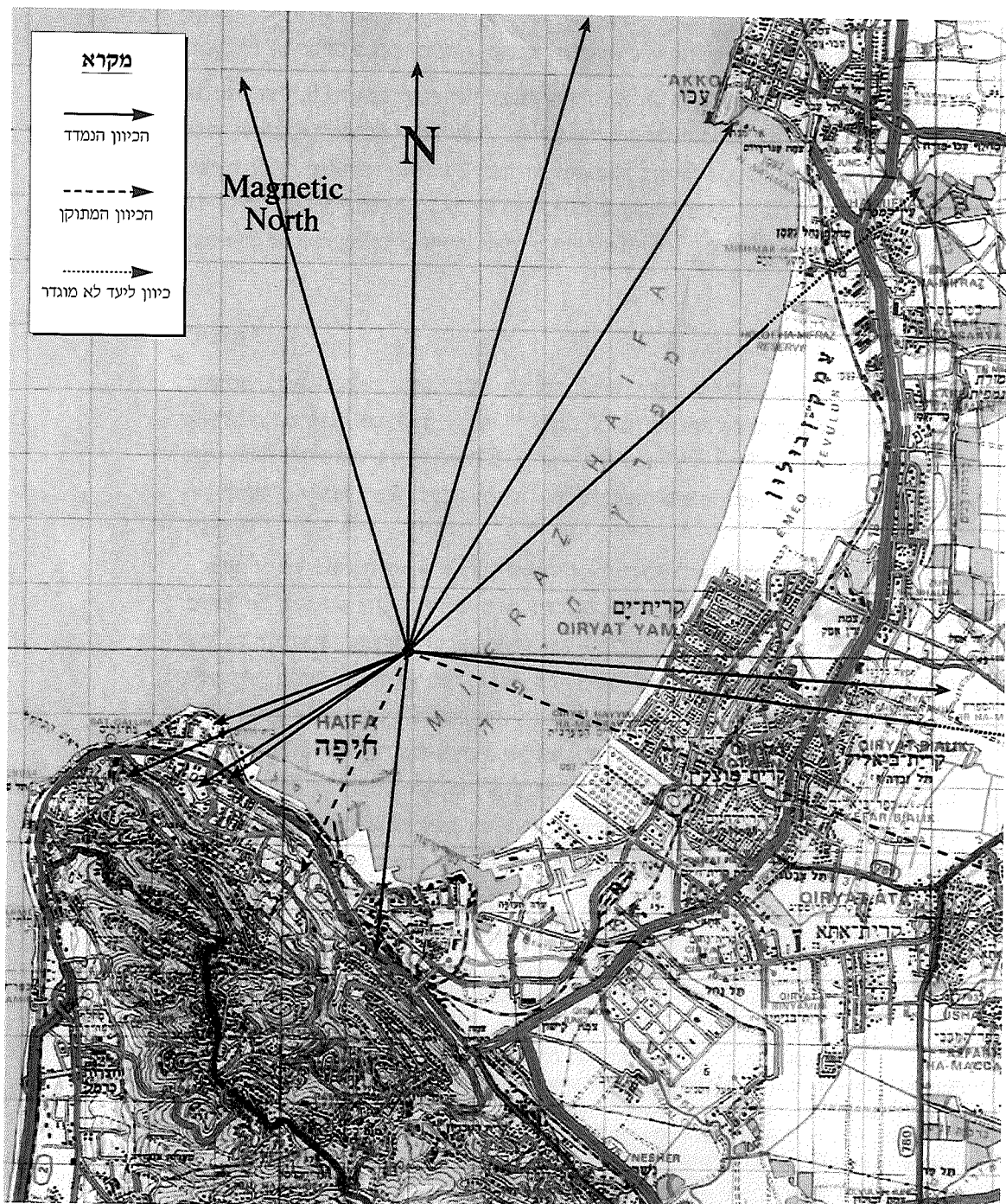
ניתוח כיוונים אלה במפה המודרנית ובחינת המצב היישובי במפרץ חיפה במקורות היסטוריים של סוף המאה השמונה-עשרה והמאה התשע-עשרה העלו מספר ממצאים:

א. מסיבה בלתי ידועה נרשמו ברשימת הכיוונים ביומן הספינה ערכים לא נכונים ביחס לחיפה החדשה. שיעור הטעות הוא כ-20° ואין בידינו להסביר טעות זו. אולם במדידה שנערכה במהלך ההפלגה מחיפה צפונה נרשם הכיוון הנכון, ולפיכך אין ספק כי נוטי ה'גרציה' זיהו נכון את חיפה ותומותיה.

25 א' כהן, 'תעודות עות'מאניות על בניינה של חיפה במאה הי"ח', ארץ-ישראל, י [ספר שז"ר] (תשל"א), עמ' 152-159; א' כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, ירושלים תשל"ז, עמ' 23-24; M. Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman*; Period 1864-1914, *The Ottoman Empire and its Heritage*, 16, Leiden 1998, p. 11. מצויה בדבריו של ריצ'רד פוקוק, שביקר בחיפה בשנת 1737, ושציין במפורש כי 'שני מבצרים נבנו כנגד התקפותיהם של קורסרים' (And they have built two forts, as a defence against the corsairs). ראו: R. Pococke, *A Description of the East and some other Countries*, II, 1, London 1745, p. 56.

26 כרמל (שם), עמ' 49-58; יובק (שם), עמ' 13-16.

27 שני המגדלים של חיפה העתיקה והמגדל שמדרום לחיפה החדשה נראים במפת ז'קוטן, שהוכנה בזמן מסע נפולאון לעכו בשנת 1799; ראו: *Description de l'Egypte, ou, Recueil des observations et de recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expédition de l'armée française*, Paris 1809-1819, map 46. במפת הסקר הבריטי, שנדפסה בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, מצוין בבירור המגדל שמדרום לעיר החדשה. במקום שני המגדלים של חיפה העתיקה רשומה במפה זו האות R, קיצור של ruin, כלומר חורבה. ובסקר מצוין במפורש כי המגדלים חרבים, וכי אבניהם נלקחו לשימוש משני. ראו: C.R. Conder & H.H. Kitchener, *Survey of Western Palestine*; Memoirs, I: Galilee, London 1881-1883, sh. v, p. 303. נוסף על מפת ז'קוטן ועל מפת הסקר הבריטי ראו: Exploration Fund Map, *Survey of Egypt* (1 inch to 1 mile), 1917, sh. III: Haifa, 1:10,000, Surveyed & Compiled by the 7th Field Survey Coy. RFEF 1919; *Survey of Palestine*, 1943, sh. 1: Haifa, 1:10,000.

שחזור שושנת הרוחות במפת מפרץ חיפה בת זמננו

ב. במבואותיה הדרומיים או המזרחיים של עכו מצוינת במפה מצודה קטנה. בתנחה שבמידה המקורית יש סטייה במספר מעלות, מתברר כי הימאים הרוסים צפו אל ראשו של תל עכו. ג. בצדו המזרחי של המפרץ מצוינות במפה עיירה ומצודה. על פי הידוע על היישובים באותה תקופה סביר שהכוונה לשפרעם (שפא־עמר), שהייתה היישוב הגדול ביותר בין חיפה לעכו, ושבה נמצאה מצודה גדולה של דאהר אלעמר.²⁸ במדידה שנעשתה במהלך הכניסה למפרץ אכן מכוון האזימות בדיוק רב למצודה שבשפרעם, אך לא כן במדידה שנעשתה במקום עגינת הספינה. העימות של שתי המדידות עם הידיעות ההיסטוריות מחייב להעדיף את המדידה המוקדמת מבין השתיים.

סיכום

הנתונים ביומן הספינה, ניתוח מפת הטיוטה והמפה לאחר עריכתה הסופית ובהינתן מול המפה המודרנית המדויקת, מצביעים על עיקרי שיטת המיפוי שהייתה נהוגה בספינות הצי הרוסי שפעלו ב'מסע הארכיפלג הראשון'. הידיעות ביומן זה עולות בקנה אחד עם הידוע לנו על נוהלי הצי הרוסי, ויש לשער שמדידות דומות נעשו מסיפונן של מרבית הספינות ששירתו תחת הדגל הרוסי באותם הימים.²⁹

מפה זו של מפרץ חיפה היא מפה ראשונית, ומבחינה כרונולוגית זו המפה הרוסית המוקדמת ביותר של חופי הארץ הידועה לנו כיום. חודשים אחדים מאוחר יותר הגיע לחופי הארץ במסגרת פעילות הצי הרוסי הקצין סרגיי פלשצ'ייב שהיה שליחו האישי של אורלוב.³⁰ בספרו בו תיאר את מסעו, הוא פרסם גם מפה של מפרץ חיפה, מפה השונה באופייה מזו של ה'גרציה'. כחמש־עשרה שנה מאוחר יותר, לאחר תהליך ממושך של עיבוד נתונים מגוונים, נדפס בסנקט פטרבורג אטלס גדול של הארכיפלג ונכללו בו שלוש מפות של 'נמלי החוף הסורי' – ביירות, צידון וחיפה.³¹ יש לשער, אם כי אין בידנו להוכיח זאת בוודאות, כי התרשימים ביומן 'גרציה' ותרשימים נוספים שנעשו בספינות אחרות ובשיטות דומות היו חלק ממערכת המקורות שעליהם התבססה מלאכת הליקוט (הקומפילציה) במרכז המיפוי של האדמירלות בסנקט פטרבורג, ושעל מפות ראשוניות כאלה התבססו לבסוף מפות אטלס הארכיפלג.

לחקרי תולדות ארץ־ישראל ותולדות מיפוי הארץ נחשף עם גילויים של יומן ה'גרציה' ומפותיה נדבך מוקדם של מיפוי החוף, נדבך שלא היה ידוע עד עתה.

28 קונדר וקיצ'נר (שם), עמ' 271–272.

29 ראו למשל: פוסטניקוב (לעיל, הערה 3); מקורות לתולדות הצי הרוסי, יב, עמ' 274–278.

30 ראו זיכרונותיו על מסע זה: S.I. Pleshcheev, *Dnevnye zapiski puteshestviia, iz arhipelagского, Rossii* וזה: *prinadlezhashchego ostrova Parosa, v Sirii i k dostopamiatnym mestam, v predelakh Ierusalima nakhodiashimsia. S kratkoiu istorieiu Alibeevykh zavoevanii. Rossiiskogo flota leitenanta Sergeia Pleshcheeva v ishode 1772 leta*, M. Frumin, R. Rubin & D. Gavish, 'A Russian Naval Officer's', ראו גם: St. Petersburg 1773 (second ed. 1822).

Chart of Haifa Bay (1772)', *Imago Mundi*, 54 (2002), pp. 125–128

31 'מס', V.E. Bulatov, E.D. Markina & N.Yu. Solovyova, 'Catalogue of Maps' (לעיל, הערה 3), מס' 58–56.